

Grabowski, Tomasz

Kościół parafialny w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego stulecia

"Studia Łomżyńskie", 24, 2013, s. [221]-236

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz Grabowski
doktorant KUL w Lublinie

Kościół parafialny w Broku i jego problematyka konserwatorska na przestrzeni ostatniego stulecia

Słowa kluczowe: Brok, kościół parafialny, architektura kościoła, prace konserwatorskie.
Key words: Brok, parish church, architecture of the church, preservation.

Brok jest to małe miasto w województwie mazowieckim, w powiecie ostrowskim. Położenie w sąsiedztwie rzek Bug i Brok zaowocowało w czasie powstawania miasta jego szybkim rozwojem. Ziemie, na których leży Brok w XV wieku były we władaniu biskupstwa płockiego. Z inicjatywy biskupów płockich w XVI wieku, w Broku został wybudowany pałac biskupi i kościół pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła. Pałac pełnił funkcję rolę letniej rezydencji, w której bardzo chętnie gościli płoccy biskupi. Natomiast budowa kościoła wpłynęła zasadniczo na rozwój miasta i jego urbanistyczne rozplanowanie. Wspominany powyżej pałac nie przetrwał próby czasu i dzisiaj o jego dawnej świetności przypominają pozostałe ruiny. Kościół, jako dobro wspólne mieszkańców Broku, przetrwał do współczesnych czasów w nienaruszonej formie architektonicznej. Budowla stanowi wzorcowy przykład renesansu architektonicznego, który rozwijał się na Mazowszu. Autor kościoła, Jan Baptysta Wenecjanin zastosował w kościele elementy architektoniczne, które powtórzył w tzw. grupie pułtuskiej. W skład grupy wchodzi kościoły w: Ciekusynie, Brochowie, Pułtusku i Chruślinie. Kościół pod wezwaniem świętego Andrzeja Apostoła w Broku, jest to jedyna tego typu budowla, w północno-wschodniej części Mazowsza.

Celem tego artykułu jest ukazanie wyjątkowości obiektu, który poza niewielki zmianami dotrwał do dziś w stanie oryginalnym z XV wieku.

Historia kościoła pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła w Broku

Brok leży nad Bugiem (Jemielity 2006: 7). Miasto jest położone na prawym, wysokim brzegu rzeki (Galicka, Sygietyńska 1974: 6), która płynie z ukraińskiej

wyżyny zwanej Gołogórą ma długość 813 km, a jej wody łączą się na terenie Polski z wodami Narwi i wpadają do Wisły. Położenie osady w tym miejscu dało szansę późniejszego rozwoju. Pierwsza wzmianka o Broku pochodzi z początku XIII wieku, kiedy to książę mazowiecki potwierdził nadanie grodu biskupstwu płockiemu. W 1501 roku biskup płocki Wincenty Przerębki nadał Brokowi miejskie prawa, a największy rozkwit osady nastąpił w XVI wieku. Rozwój miasta był możliwy dzięki dogodnemu położeniu nad rzeką, w wyniku czego Brok bogacił się na handlu zbożem i produktami leśnymi. Szybki rozwój miasteczka zaowocował twierdzeniem w ówczesnych czasach, iż jest jednym ze znaczniejszych na północno-wschodnim Mazowszu. Nadanie praw miejskich i stosunkowo szybki rozwój handlu wpłynął pozytywnie na wygląd miasteczka. Po nadaniu osadzie praw miejskich założono (rozplanowano) prostokątny rynek, z sąsiedztwem regularnie rozłożonych ulic, oparty o dawny wylot traktu nadbużańskiego (Jemielity 2005: 8). Obecny plac rynkowy oparty na planie trapezu wykształcił się zapewne w wieku XV.

W przeszłości Brok odgrywał nietuzinkową rolę dzięki swemu położeniu na pograniczu Mazowsza i Podlasia, obszarów zasiedlonych przez plemiona zachodnio- i wschodniosłowiańskie, na średniowiecznym szlaku stanowiącym odnogę słynnego szlaku handlowego „od Waregów do Greków”, która z Kijowa przez Włodzimierz Wołyński dochodziła do Bugu i tą rzeką, a następnie Wisłą osiągała brzeg Bałtyku. Chociaż w połowie XIII w., wraz z najazdem Mongołów i rozbiem Rusi Kijowskiej, znaczenie tej drogi upadło, lecz jeszcze długo odgrywała istotną rolę jako dogodne połączenie Mazowsza z Litwą (http://www.brok.pl/index.php?id=12&n_id=9&lan=pl z dnia 7.11.2010).

W *Opisie Mazowsza* Jędrzej Świąćicki wskazał na Brok jako sławniejszy od Wyszkowa między innymi z powodu powszechnie znanego kościoła i tłumnych nawiedzeń (Galicka, Sygietyńska 1989: 240). W 1869 roku miasto traci prawa miejskie, które odzyska dopiero w 1922 roku. O pięknym położeniu miasta wspomina również Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, która w XIX wieku dokonywała pierwszego w Polsce spisu zabytków. Będąc w Broku członkowie Rady zanotowali malownicze i nieco płaskie położenie miasteczka nad samym Bugiem. W połowie wieku XVII i w wieku XVIII miasto przeżywa kryzys w wyniku wojen szwedzkich (Tamże). W końcówce wieku XVIII Brok liczył około 500 mieszkańców, natomiast w 1921 roku liczba ta wynosiła około 3 tysięcy (Jemielity 2006: 8). W 2006 roku Brok zamieszkiwało 1942 mieszkańców.

Pierwszy kościół w Broku powstał w XI wieku (Kunkel 2006: 194). W XII wieku i później kościół pw. św. Andrzeja najprawdopodobniej był to budynek drewniany. Fundację obecnego kościoła zamierzył biskup Samuel Maciejowski z tej racji, iż Brok leżał na terenie dóbr biskupów płockich (Galicka, Sygietyńska 1989: 7). Budowę rozpoczęto około roku 1544. Mecenat nad nią przejął biskup Andrzej Noskowski i powierzył prace Janowi Baptyście Wenecjaninowi (Kunińska 2008: 113). Rozległe prace budowlane jakie podjął biskup Noskowski wiążą się z pracami

Krzyckiego, który na podstawie przywileju uzyskanego od króla Zygmunta w 1533 roku, podjął się przebudowy zamku w Pułtusk i odbudowy katedry w Płocku (Chyczewski 1936: 24). Odbudowa katedry, na zrębie romańskiej jeszcze budowli, zakładała już styl renesansowy i realizowana była przez warsztat włoski. Zanim prace zostały zakończone biskup zmuszony był do podjęcia pierwszych prac remontowych powstającej budowli. Data restauracji katedry płockiej w 1560 roku potwierdza działania budowlane biskupa Noskowskiego w Pułtusk i Broku, ponieważ zostały podjęte w tym samym czasie. Prace podjęte w Płocku, Pułtusk i Broku nie zakładały jedynie wprowadzenia do istniejących wcześniej budowli elementów architektury renesansowej. Wyraźnie widać na przykładzie wyżej wymienionych budowli, iż chodziło o zastosowanie wszystkich zasad budowlanych architektury renesansu (Tamże). Jan Baptysta pracował najprawdopodobniej dla niego przy katedrze płockiej i zapewne przy kolegiacie pułtuskiej.

Jan Baptysta Wenecjanin uważany jest za twórcę grupy renesansowych kościołów mazowieckich takich jak: Brochów, Pułtusk, Ciekosyn, Chruslin. Do grupy tej zaliczane są także: kościół św. Jerzego w Warszawie (nie istnieje obecnie) oraz kaplica Pięciu Ran Chrystusa przy kościele św. Jana we Włocławku (Kunkel 2005: 25). Trudno przypisać rolę budowniczo katedry Jánowi Baptyście, ponieważ jego warsztat był zbyt słaby jak na tak okazałe dzieło jakim jest renesansowa katedra płocka (Chyczewski 1936: 34). Jan Baptysta Wenecjanin nie był najprawdopodobniej wykształconym architektem, a jedynie zdolnym muratorem budowlanym. *Przybył zapewne w młodości z grupą rzemieślników Zanobiego do Płocka i osiedlił się w nim na stałe, uzyskując z czasem obywatelstwo miejskie i będąc powoływanym do różnych robót w diecezji* (Tamże).

Kościół w Broku, którego budowę jak wspomniano rozpoczęto w 1544, a ukończono w 1560 roku (Kunkel 2005: 194). Ostatecznie kościół został konsekrowany w 1569 roku, po zakończeniu wszelkich prac związanych z wykończeniem wnętrza (Kluś 1980: 6). We wnętrzu znajduje się w główne mierze pierwotne wyposażenie z późniejszymi uzupełnieniami. Pierwszy remont kościoła przeprowadzono w roku 1620 z inicjatywy miejscowego proboszcza, księdza Jakuba Odrzywołka Kapusty. Akta wizytacyjne z 1711 roku wskazują na zaangażowanie ówczesnego proboszcza w dbanie o stan świątyni i sprawowane sakramenty.

W mieście Brok proboszcz dotychczas urzędujący Jakub Odrzywołek stosownie uhonorowany, bardzo zasłużony dla swego kościoła, wiernie i chwalebnie się prowadząc, dobrze wypełniając swe funkcje i obowiązki i czuwając, przezornie i bardzo pilnie troszcząc się aby wszystkie obowiązki kościelne szczególnie dotyczące sprawowania sakramentów były wypełniane sumiennie w należyтым porządku i czasie (Arch. Płockie, Wizytacje różnych parafii, nr 252, s. 32).

Wiek XVII i XVIII to czas dobudowy kaplicy północnej i naprawy zniszczeń po wojnach szwedzkich. W XIX stuleciu do kościoła została dobudowana kaplica południowa i kruchta przylegająca od zachodu (Galicka, Sygietyńska 1989:7).

Brokowski kościół jest przykładem gotycko-renesansowej budowli. Ceglany gotyk był bardzo rozpowszechniony na Mazowszu (Kunkel 2005: 94). Nawet wtedy, gdy do Warszawy dotarły trendy barokowe Mazowsze pozostawało pod silnym działaniem architektury średniowiecznej z renesansowymi elementami. *Była to z nielicznymi wyjątkami nie architektura renesansowa, ale architektura o formach renesansowych, przyswajana przez mieszczan i szlachtę na równi z włoską modą, obyczajem i językiem* (Miłobędzki 1988: 126). Wznoszono zatem budynki, których renesansowa dekoracja i elementy architektoniczne występowały w postaci plastycznej lub koncentrowały się tylko na pokryciu ścian np. sgraffito. Najbardziej reprezentatywną budowlą tego typu jest, jak podaje A. Miłobędzki, kościół w Broku. Kataklizmy dziejowe: wojny szwedzkie, I wojna światowa, II wojna światowa poza drobnymi uszkodzeniami oszczędziły leżącą na uboczu Mazowsza miejscowość Brok, a w niej tutejszą świątynię (Kunkel 2005: 30). Budowla przetrwała do naszych czasów w swej pierwotnej formie, nie licząc dobudowania jednej kaplicy i kruchty zachodniej.

Kościół w XVII–XIX wieku

Bryła kościoła pw. św. Andrzeja w Broku po zbudowaniu w XVI wieku nie była zasadniczo modyfikowana. Wizytacja kanoniczna z 1711 roku podaje ogólny wygląd kościoła z zaznaczeniem ubytków.

W kościele tym już osłabionym pęknięciami i rysami w zewnętrznych częściach wyższych partiach lecz wzmocnionym żelaznymi linami wznosi się Ołtarz połączany pod wezwaniem Błogosławionej Dziewicy Maryi Wniebowziętej z Cyborium do przechowywania Najświętszego Sakramentu Eucharystii dobrze przechowywanej. Także dwa Ołtarze mniejsze po bokach Ołtarza Większego i przed Ołtarzem Większym znajduję się krata toczona. Także Ołtarz Różańca Świętego ma swoje zwyczajne umocowanie wraz z kratą. Także Ołtarz w Kaplicy dawnej fundacji przewielebnego... Proboszcza Brokowskiego - Świętej Anny wraz z Konfraternią lecz jej żadna fundacja żadne ustanowienie nie znajduje się w zapisach ani autentycznych dokumentach. Wystrój całego Kościoła w malowidłach, stalle, konfesjonały, cztery obrazy epitafia, jest ozdobny konfesjonał w Kaplicy św. Anny o wytwornej strukturze (Arch. Płockie, Wizytacje różnych parafii, A V 1711, Nr 252, s. 339).

Ławy potrzebują pewnej naprawy, Ambona dobrze zbudowana z przedstawieniem Św. Łukasza Ewangelisty. Chrzcielnica z malowaną kopułą zawiera Trzy Osoby wyrzeźbione w drewnie. Osoba Ducha Świętego na metalowej wstędze wisząc, druga osoba św. Jana z naczyniem, Trzecia Chrystusa Pana. Do źródła w murze dochodzi otwór /wystaje dzióbek/ nie najgorszej wielkości. W innym miejscu [...] repozytorium do przechowywania chorągwi Konfraterni Św. Anny. Chór mu-

zyczny pomalowany, na którym organy muzyczne dobre, naprawione. Zakrystia murowana dobrze uporządkowana, w której jest przestrzeń ze schowkiem do przechowywania paramentów i strzeżenia innych przedmiotów kościelnych dobrze zamknięta i usytuowana (Tamże).

Sprawozdanie wizytacyjne z 15 lipca 1817 roku podaje następujący opis kościoła:

Kościół Parafialny murowany, dachówką pokryty długość ma łokci 66 szerokości 14 prócz kaplicy Św. Anny trzymający łokci długości 9 i szerokości podobnie. Zakrystia łokci 9 długości, szerokości łokci 8. Od północy i kruchtów od południa długości łokci 12 szerokości łokci od zachodu toż samo.

Podłogę mający z tarcic, w kruchtach kamienną, w kaplicy i zakrystii ceglana. W murach nienajgorszy prócz przy prezbiterium w dwóch miejscach od wschodu i południa, oraz okrąg wchodząc do kaplicy murem zrysowanym od północy dla wchodzącego w tych miejscach fundamentu w głąb z przyczyny miejsc rzadkawych, oraz okrążony facjatą nad Chórem świeckim, od zachodu sklepienia zrysowanego na łokci 13 wzdłuż od tegoż i tego już świętego na cali blisko 5. Przy wspomnianej wyżej ślady uderzenia pioruna od lat 33 który w spojeniu arkadę żelazną rozwiódł. W dachu potrzebujący znacznej naprawy. W koło oparkaniony sztachetami (Arch. Płockie, nr 367, dek. Ostrołęka, s 167.).

Dodatkowo wspomniany formularz wizytacyjny podaje stan wyposażenia wnętrza świątyni.

Ołtarze pięć z których jeden wilki w którym mensa murowana, a w nim obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego z koroną srebrną pozłacaną z gwiazdami trzema. Nad tym obrazem jest w górze obraz świętego Andrzeja Apostoła patrona tegoż kościoła. W tym ołtarzu znajduje się tabernakulum metodą snycerską robione, wyzłacane z drzewczkami i zamkiem francuskim.

Po prawej ręce. Drugi ołtarz w którym obraz Przemienienia Pańskiego z mensą drewnianą. Na tej samej stronie przy kruchcie po prawej ręce.

Trzeci ołtarz w którym obraz opatrności Boskiej z mensą drewnianą.

Na tej samej stronie. Czwarty ołtarz Najświętszej. Panny Różańcowej z sukienką z mensą murowaną.

Na lewej stronie od kaplicy piąty ołtarz Św. Anny z mensą murowaną.

Chrzcielnica na postumencie drewnianym, w której są trzy sceny Pana Jezusa, Świętego Jana, Św. Ducha w postaci gołębic.

Organy muzyczne nie wielkiej struktury

Tabernakulum jak jest wcześniej opisywane gdy wzmianka była powyżej

Puszka jest srebrna wyzłacana wewnątrz

Relikwie na wielkim ołtarzu

Lampa cynowa pali się zawsze

Chorałwi jest cztery

Obrazów dwa w dobrym stanie

Proporców dwa podszarżanych

Ławek jest piętnaście w stanie nienajgorszym (Tamże).

Ponadto odnotowano wówczas sprzęty liturgiczne będące na wyposażeniu zakrystii:

- Monstrancja srebrna wyzłacana 1
- Kielichy z patenami srebrne, wyzłacane 2
- Kielich srebrny z pateną wyzłacaną 1
- Trybularz mosiężny z łądką cynową i łyżeczką 3
- Kociołek do wody święconej miedziany 1
- Lichtarze cynowe 12
- Lichtarze mniejsze 6
- Tace cynowe 3
- Lawaterz cynowy 1
- Lichtarze kompozycyjne para 1
- Lustra kompozycyjne par 2
- Lusterko mniejsze kompozycyjne para 1
- Lichtarze spiżowe para 1
- Lichtarze mosiężne para 2
- Lichtarzy drewnianych malowanych par 7
- Zielazow opłatkowych starych dwa 2
- Krzyż srebrny z relikwiami do procesji 1
- Kapa koloru białego z mutery i w kwiatki 1
- Kapa biała nie używana 1
- Kapa czarna stara 1
- Kapa czarna barakanowa nadpruta 1
- Ornatów białych nowych 3
- Ornatów starych białych 4
- Ornat czerwony nowy 1
- Ornat czerwony stary 2
- Ornat fioletowy nowy 1
- Ornatów fioletowych starych 2
- Ornatów czarnych starych 3
- Dalmatyk nowych w białym kolorze dwie, do tych wszystkich ornatów są stuły i ubiory na kielichy
- Alb nadprutych 2
- Komża nowa perkalowa 1
- Komży starych płóciennych 5
- Komży dla chłopców 16
- Obrusów niezłych 70
- Obrusów złych 16
- Ręczników dużych 20
- Ręczników pomniejszych 26
- Humerałów starych nadprutych 22
- Puryfikaterzy nadszarzanych 40
- Korporałów 23

We wcześniejszej notce wizytacyjnej odnajdujemy wzmiankę, iż okno od przodu jest potłuczone i zaleca się jego naprawę (Arch. Płockie, nr 311, dek. Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wyszków, Wizna: 67). Materiały z wizytacji dziekańskich z 1823 roku świadczą, iż kościół był poddany naprawom, natomiast nie wymieniają co miałyby wchodzić w skład podejmowanych czynności budowlanych: *Kościół masyw murowany, sklepiony, dachówką kryty, nowo wyreperowany w roku 1820. Plebania kosztownej potrzebuje reperacji wszak Pleban większej ruinie zapobiega, aby przynajmniej w szrednim zawsze stanie została* (Arch. Płockie, nr 359, dek. Ostrołęka, wizytacje dziekańskie, s. 2).

Wzmianka z 1832 roku wskazuje na konieczność podjęcia kolejnych prac: *Kościół masyw murowany w dobrym stanie prócz zakrystii która na niektórych miejscach potrzebuje reperacji w dachówce* (Tamże).

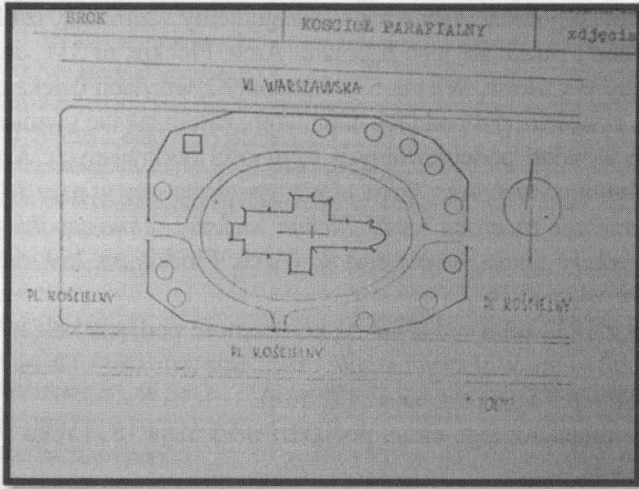
Ostatnia wzmianka z tego czasu pochodzi z 15 maja 1834 roku i wskazuje na dobry stan kościoła:

Kościół masyw murowany dotąd w stanie dobrym. Dzwonnica również drewniana przy tymże kościele będąca także w położeniu dobrem – okno duże w kościele przez gwałtowne wiatry zrujnowane i wywalone zreperował (...) w roku bieżącym. (...) Na kaplicę zaś Św. Anny i Zakrystię podczas deszczów znaczne zacieki się pokazują (Arch. Płockie, nr 367, 1833–1834 dek. Ostrołęka, wizytacje dziekańskie, s. 8).

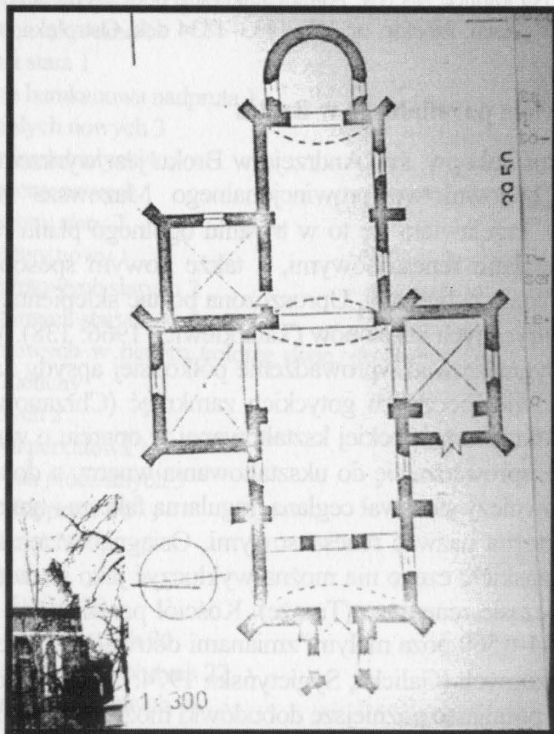
Architektura kościoła parafialnego w Broku

Architektura kościoła pw. św. Andrzeja w Broku jest wyrazem tendencji, jakie charakteryzowały budownictwo prowincjonalnego Mazowsza w XVI stuleciu (Kunkel 2005: 94). Przejawiało się to w trwaniu ogólnego planu budowli na wzór późnogotycki z detalami renesansowymi, a także nowym sposobem rozwiązania kwestii sklepienia wnętrza budowli. Uproszczona postać sklepiennej dekoracji przybrała formę geometrycznych kasetonów (Tatarkiewicz 1966: 138). W bryle budowli należy jedynie zasygnalizować wprowadzenie półkolistej apsydy zamykającej chór wschodni, zamiast wielobocznych gotyckich zamknięć (Chrzanowski 1993: 401). Cały efekt architektury mazowieckiej kształtowanej w oparciu o warsztat Jana Baptysty Wenecjanina, sprowadza się do ukształtowania wnętrza, a dokładniej sklepień. Wspomniany budowniczy stosował ceglana, regularną fakturę i tynkowane elementy blendowe, które można nazwać renesansowymi. Osiągnął w ten sposób wrażenie form bardziej romańskich, czego nie można wykluczyć jako świadomego założenia neoromanizmu w czasie renesansu (Tamże). Kościół parafialny w Broku wybudowany w latach 1544–1560 poza małymi zmianami dotrwał w stanie niezmienionym do czasów współczesnych (Galicka, Sygietyńska 1974: 7). Stąd z obserwacji obecnej bryły kościoła, pomijając późniejsze dobudówki możemy opisać plan pierwotnego założenia.

Plan położenia kościoła według Białej Karty nr rej. A-385 (załącznik nr 1)

Plan kościoła według Białej Karty nr rej. A-385 (załącznik nr 1)

Kościół w Broku zaprojektowany przez Jana Baptistę z Wenecji ma przejrzysty i prosty układ. Usytuowany jest pośrodku rynku i otoczony owalnym cmentarzem przykościelnym, który wzmiankowany jest w wizytacji z 15 lipca 1817 roku:

Cmentarz w figurze owalnej trzymający długość łokci 90 szerokości 78, prócz Kościoła na nim wymurowanego krzyżów dwa na nim. Kaplica od północy z drzewa węgiel przybudowana. Ostatnie pochowanie kości było w roku 1801, miejsca osobnego dla pochowania dzieci ochrzczonych na nim nie masz, prócz w polu na od zachodu przy figurze nad rzeką Bugiem na wzgórku (Arch. Płockie, nr 367, dek. Ostrołęka, s 165).

Jest to budowla murowana z cegły. Założony jest na planie prostokąta. Przedłużeniem prostokątnej głównej nawy jest prawie tej samej wysokości, lecz nieco krótsze prezbiterium. Prezbiterium jest zamknięte półkolistą apsydą i od północy ma niewielką zakrystię. Obie kaplice północna i południowa nie należą do pierwotnej koncepcji rozplanowania. Ściany ujęte w narożach i podzielone długimi trójuskokowymi szkarpami, nad którymi znajduje się wgłębiony, tynkowany pas. Zakończone są one wydatnym gzymsem wspartym na ceglanych kroksztynkach. Otwory okienne są prostokątne i posiadają półkoliste zamknięcie; rozglifione w profilowanym obramieniu z odcinkiem gzymsu podokiennego. Ściany zewnętrzne wieńczą fryzy z ozdobnie układanych cegieł. Wewnątrz ściany nawy i prezbiterium ożywiają wysokie, półkoliste zamknięte arkady, w których od południa znajdują się smukłe, wąskie okna. Wokół nawy i prezbiterium pod kolebkowym sklepieniem, przypominającym tunel, wydzielone są profilowanymi gzymsami rzędy arkadowych nisz. Na sklepieniu rozpięta jest dekoracyjna siatka sztukaterii, złożona z kasetonów połączonych listwami. Z prezbiterium do zakrystii prowadzi półkolistie zamknięty portal w wątkowym obramieniu.

Fasada zachodnia jest poprzedzona kruchtą (nie dotyczy założenia pierwotnego) ujętą w narożach szkarpami, z półkolistie zamkniętym uskokowym portalem. Daszek kruchty zasłania do połowy okno w środkowym polu fasady.

Zewnętrzną bryłę kościoła opinają szkarpy. Szczyty fasady i prezbiterium są uskokowe o konturze zakreślonym odcinkami kół, wieloosiowe, podzielone w czterech sferach pilasterkami, pomiędzy którymi znajdują się płytkie wnęki zamknięte półkolistie profilowanymi gzymsami. W dolnej partii szczytu znajduje się okulus.

Korpus i nieco niższe prezbiterium nakryte są dachami dwuspadowymi. Niższa absyda nakryta dachem kopułowym. Kaplicę północną i zakrystię osłonięto wspólnym dachem pulpitowym. Kaplica południowa i kruchta nakryte daszkami dwuspadowymi. Więźba dachowa drewniana z dwoma jętkami i ukośnymi zastrzałami. Pełne wiązary podtrzymują trzy płatwie, na których gęsto rozmieszczono krokwie. Nawa i prezbiterium sklepione są kolebkowo, apsyda przesklepiona konchą. W kaplicy południowej i zakrystii sklepienia krzyżowe. Natomiast w kaplicy północnej zastosowano sklepienie kolebkowe z lunetami. Pokrycie dachowe stanowi blacha miedziana.

Prace konserwatorskie w świątyni w ostatnim stuleciu

Wiek XX był opatrnościowym dla brokowskiego kościoła ze względu na zakres prac jakimi otoczono świątynię. Rocznik diecezji łomżyńskiej wymienia ks. Józefa Samluka i ks. Stanisława Skarzyńskiego jako tych, którzy przyczynili się do przywrócenia świątyni wartości estetycznej (Śliwowski 2009: 436).

W czasie powojennym dokonano niezbędnych napraw wynikających z powstałych w czasie wojny uszkodzeń. Kościół nie ucierpiał w znaczącym stopniu. Budowla nie potrzebowała prac rekonstrukcyjnych czy też większej odbudowy, ponieważ prawie bez zniszczeń przetrwała wojenne działania. Świątynia była jednak zaniedbana i to powodowało destrukcję zarówno samej budowli, jak i wyposażenia kościoła. Taki stan świątyni utrzymywał się do lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. W tym okresie nie prowadzono szerzej zakrojonych prac budowlanych, a jedynie drobniejsze działania, m.in. uzupełnienia struktury murów, czy też wymiana zbutwiałych desek podłogowych. W latach dziewięćdziesiątych i później działania ks. S. Skarzyńskiego pozwoliły na podkreślenie piękna kościoła.

W 1971 roku za czasów ks. Józefa Samluka przeprowadzono badania, które ujawniły pod pobiałą, szesnastowieczną warstwę malarską. Podjęto decyzję o odkryciu malowideł i ich restauracji. Odkryto malowane rozety kwiatowe w stiukowych pseudokasetonach łączonych listwami na sklepieniu i malowidła figuralne umieszczone w arkadowych niszach zamkniętych półkoliście, ujętych w profilowane opaski. Spośród 31 nisz (13 po stronie północnej i 13 po stronie południowej oraz 5 nad łukiem tęczowym), przebadano jedynie 7 nisz przy stronie wschodniej prezbiterium. Przeprowadzono kompleksowe prace konserwatorskie, które nie spotkały się z pozytywną oceną, ponieważ zostały przeprowadzone niestarannie i bez poszukiwania pierwotnej formy.

Kolejne prace nad odtworzeniem właściwej warstwy malarskiej podjął ks. kanonik Stanisław Skarzyński. Prace prowadzone były w latach 2000–2001. W ich wyniku usunięto mechanicznie warstwę tynku pozostawioną przy poprzedniej konserwacji wykonanej w latach siedemdziesiątych dwudziestego wieku, usunięto większość zmienionych kolorystycznie i nie trafionych w formie punktowań, doczyszczono malowidła. W miejscach zaatakowanych przez bakterie, pleśń i grzyby podjęto właściwe prace konserwatorskie. W 2003 roku parafia w Broku została laureatem konkursu Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbane”, za kompleksowe i profesjonalnie przeprowadzone prace konserwatorskie i remontowe świątyni.

W 1997 roku został wyremontowany dach, czego wynikiem było zastąpienie starej ceramicznej dachówki blachą miedzianą. Położenie nowego przekrycia nie doprowadziło do zmiany formy dachu. Wprowadzenie nowego materiału przekrywającego połączyć dachową zasadniczo nie psuje architektury świątyni, aczkolwiek przywrócenie ceramicznej dachówki stanowiłoby optymalne rozwiązanie. Poza wyżej podanymi, głównymi pracami konserwatorskimi przy kościele parafialnym w Broku,

należy zwrócić uwagę na szereg innych prac: zagospodarowanie całego terenu przykościelnego, zadbanie o stan zabytków ruchomych wewnątrz świątyni, renowacja ołtarzy. Wszystkie elementy wewnątrz zostały pieczołowicie odczyszczane i odrestaurowane nie zmieniając ich pierwotnego wyglądu. W 2002 roku w części prezbiterialnej zostały umieszczone obrazy przedstawiające sceny różańcowe. Elementy nowe zostały tak zaprojektowane, że nie zakłócają odbioru wnętrza, jako świątyni gotycko-renesansowej.

Architektura kościoła w wyniku prowadzonych prac nie została zmieniona. W miejscach, gdzie spoina w murze uległa wietrzeniu zastosowano naprawę ubytków. Mur świątyni jest w stanie bardzo dobrym, dlatego też prowadzone prace konserwatorskie ograniczyły się do renowacji polichromii wewnątrz kościoła.

Kalendarium przeprowadzonych prac konserwatorskich przez ks. Stanisława Skarżyskiego

- 1992 r. – prace ziemne związane z odprowadzeniem wody z terenu przykościelnego;
- 1993 r. – położenie marmurowej posadzki kościele i wymurowanie ołtarza soborowego, remont parkanu kościelnego, wstawienie stali na prezbiterium;
- 1994 r. – położenie chodnika wokół budynku kościoła, renowacja ołtarza bocznego „drzewo Jessego”;
- 1995 r. – konserwacja głównego ołtarza;
- 1996 r. – konserwacja ołtarza bocznego św. Anny i ambony, montaż witraży, wykonywanie nowych ławek do świątyni;
- 1997 r. – kompleksowe umeblowanie kościoła ławkami;
- 1998 r. – zamontowanie schodów na chór (metaloplastyka);
- 1999 r. – przekrycie kościoła blachą miedzianą (kontynuacja prac rozpoczętych w 1998 roku);
- 2000 r. – odkrywanie fresków w nawie głównej;
- 2001 r. – dalsze prace renowacyjne związane z odkryciem fresków;
- 2002 r. – malowanie bocznych kaplic kościoła;
- 2003 r. – wybudowanie trzech bram wejściowych na cmentarz przykościelny;
- 2004 r. – remont organów;
- 2005 r. – odwodnienie kościoła; deszczówkę odprowadzono do kanałów ściekowych;
- 2006 r. – odświeżenie stacji Drogi Krzyżowej.

Kalendarium prac pokazuje, jak sukcesywnie realizowano program konserwatorski opracowany przez miejscowego proboszcza dla brokowskiej świątyni. W tym czasie również podjęto szereg prac restauracyjnych sprzętów liturgicznych.

Kościół parafialny w Broku jest niewątpliwie jedynym tak dobrze zachowanym obiektem styku epok gotyku i renesansu na terenie gminy Brok. W czasie podejmowania prac konserwatorskich spotykały się one z wielkim zaangażowaniem całej, miejscowej społeczności. Należy, jednak zwrócić uwagę, że były one widziane przez

mieszkańców w różnym kontekście. Wynika to stąd, iż nie każdy patrzy na kościół brokowski, jedynie jako na zabytek dawnej architektury. Poniżej przedstawiam próbę znalezienia tych wartości, jakie miejscowa i nie tylko miejscowa społeczność upatruje w budynku świątyni.

Lp.	Wartość	Opis wartości
1	Wartość architektoniczna	pierwszy przykład architektury renesansowej na Północnym Mazowszu
2	Wartość artystyczna	polichromie w sklepieniu są jedynym przykładem malarstwa renesansowego na tym terenie
3	Wartość kulturowa	malowidła przedstawiają postacie ubrane w ówczesne stroje, dają tym samym świadectwo tamtej kultury
4	Wartość zwyczajowa (według przesłanek historycznych o Broku)	malowidła ukazują postacie w ich codziennym życiu np. kobieta z koszem (w drodze na targ). Brok w XVI był bardzo rozwiniętą osadą targową.
5	Wartość historyczna	kościół od czasu budowy nie został zasadniczo poddany przebudowie, zatracającej jego pierwotny charakter; do czasów współczesnych zachował się w stanie dobrym; był świadkiem lokalnej historii, ponieważ kilkakrotnie uległ niewielkim zniszczeniom (II najazd szwedzki, I i II wojna światowa)
6	Wartość materialna	trudno oszacować finansową wartość kościoła z jego wyposażeniem, dla mieszkańców jest bezcenny, ufundowany jako dobro materialne biskupów płockich razem z ich letnią rezydencją
7	Wartość duchowa	kościół jako budynek jest miejscem spotkań liturgicznych, które od wieków kształtują postawy moralne i duchowe wiernych rzymsko-katolickich należących do tej parafii
8	Wartość sentymentalna	kościół jako budowla jest świadectwem wielu wydarzeń poszczególnych ludzi, chrzest, I komunie święta, zawarty sakrament małżeństwa, nawrócenie
9	Wartość społeczna	jest miejscem spotkania społeczności brokowskiej
10	Wartość naukowa	posłużył do wielu badań w dziedzinie architektury, malarstwa XVI wiecznego
12	Wartość dziedzictwa kulturowego	jest jako zabytek dziedzictwem całej kultury polskiej i jej rozwoju w poszczególnych okresach

Powyższa gradacja wartości jest próbą szukania argumentów za wykazaniem wyjątkowości Brokowskiego kościoła na tle budownictwa sakralnego w diecezji łomżyńskiej. Została sporządzona przez autora niniejszej pracy.

Krytyczna ocena przeprowadzonych prac konserwatorskich

Prace związane z ochroną, modernizacją kościoła w Broku były prowadzone zgodnie z zasadami konserwatorskimi. Kościół nie uległ przebudowaniom. Jedynym elementem prowadzonych prac, który podlega szerszej dyskusji jest zmiana pokrycia dachu z dachówki ceramicznej na blachę miedzianą. Ówczesny proboszcz decydując się na zmianę materiału motywował to złym stanem dachówki i lepszą wytrzymałością na warunki atmosferyczne blachy. Praktyka tego typu zamiany poszycia jest powszechnie znana. Pierwszy przykład to katedra w Warszawie i naciski w tej sprawie ks. kardynała S. Wyszyńskiego, szeroko omawiane przez ówczesnego konserwatora L. Krzyżanowskiego. Niewątpliwie zmieniło to zewnętrznie obraz świątyni wpisanej w brokowski rynek. Pozytywnym jest fakt, iż przy tej wymianie nie dokonano przebudowania konstrukcji dachowej, a jedynie zamocowano większą ilość łąt, pozwalających na przymocowanie blachy. Uważam, że takie przeprowadzenie prac pozwoliło na uchronienie zabytkowej więźby dachowej przed ingerencją, a w przyszłości można dokonać przywrócenia pierwotnego pokrycia. Reszta prac została wykonana zgodnie z konserwatorskimi zaleceniami.

Kościół pod wezwaniem św. Andrzeja w Broku jest budowlą zachowaną w stanie bardzo dobrym, czego doskonałym potwierdzeniem jest zdobycie przez parafię tytułu „Zadbany Zabytek”. Ocalony przed kataklizmami wojen, które nękały Państwo Polskie w ciągu wieków, pozostał, jako świadek historii i dobry przykład form renesansowych, które w XVI wieku zadomowiły się na Mazowszu.

Należy stwierdzić, że działania podejmowane przez ostatnich księży proboszczów jak i obecnego ks. prałata Jarosława Hrynaszkiwicza pomagają w utrzymaniu zabytku, w stanie bardzo dobrym.

W przyszłości można dokonać czyszczenia muru świątyni, który w pewnych miejscach jest silnie spatynowany. Stan całego muru jest dobry. Interwencji wymagają ściany bezpośrednio pod gzymsami szczytu zachodniego, a także szkarpy. Można domniemywać, iż szkarpy do 1997 roku, kiedy to dach pokryto blachą miedzianą nie były właściwie zabezpieczone. O silnym zwietrzeniu i kontakcie z wodą, świadczą silnie spatynowane partie szkarp od strony fasady wschodniej.

Niewątpliwie charakter tego miejsca zadecydował o tym, iż biskupi płoccy postawili tu w XVI wieku letnią rezydencję i nowy, murowany kościół. W podejściu do tego tematu oparłem się głównie na istniejącej literaturze, która podejmuje temat kościoła w Broku i kościołów z tzw. grupy pułtuskiej. Myślę, że udało mi się wykazać cechy wyróżniające opisywaną budowlę z pośród całej grupy budowanej przez Wenecjanina. Badając tematykę sięgnąłem również do akt wizytacyjnych parafii z przełomu XVI/XVII wieku, do końca wieku XIX. Wspomniane źródła dostarczyły wielu cennych informacji, o których nie wspomina żadne opracowanie. Dołączyłem jako element podkreślający historyczność i dawność kościoła spisy przedmiotów i szat liturgicznych, a także konkretne wskazówki, jakie podczas wizytacji kierowano w stosunku do prac przykościelnych. Zdaję sobie sprawę, że z punktu metodologii powinny znajdować się

w oddzielnym aneksie. Zamysł umieszczenia w treści wynika z ich niewielkiej ilości i chęci wyróżnienia tej treści. Praca nie wyczerpuje tematu i pozostawia duży niedosyt. Nie udało się wykazać konkretnego autorstwa kościoła przez Jana Baptystę Wenecjanina, mimo że literatura jemu przypisuje to założenie (nie są udokumentowane w wizytacjach projekty, wypłaty należności, dlatego ciężko jest to twierdzenie przyjmować bezkrytycznie).

Literatura:

- Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 1993.
- Chyczewski J., *Kollegiata pułtуска na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XV i XVI*, Warszawa 1936.
- Dobrowolski T., *Sztuka Polska od czasów najdawniejszych do ostatnich*, Kraków 1974.
- Dmochowski Z., *Dzieła architektury w Polsce*, London 1958.
- Encyklopedia sztuki polskiej*, Kraków 2001.
- Galicka I., Sygietyńska H., *Zabytki Broku [w:] Brok i Puszcza Biała*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989.
- Galicka I., Sygietyńska H., *Katalog zabytków sztuki w Polsce, Województwo warszawskie*, t. X z. 12, Warszawa 1974.
- Gorek P., *Dokumentacja Konserwatorska, Kościół parafialny pw. Świętego Andrzeja Apostoła w Broku, XVI wieczne polichromie na sklepieniu nawy i prezbiterium oraz arkadowym fryzie z niszami pod sklepieniem prezbiterium*, Warszawa 2000–2001.
- Jemielity W., *Brok i jego zabytki*, Warszawa 2006.
- Kluś A., *Malowidła ściennie w kościele parafialnym w Broku*, Warszawa 1980.
- Kunińska I., *Sztuka Świata. Atlas zabytków. Europa*, t. 15, Warszawa 2008.
- Kunkel R.M., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Kunkel R.M., *Jan Baptysta Wenecjanin, Budowniczy i obywatel płocki*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1983, nr 1.
- Lubarska K., *Oferta dotycząca konserwacji malowideł ściennych na sklepieniu nawy głównej Kościoła pw. Św. Andrzeja Apostoła w Broku*, Warszawa 2000.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1988.
- Pawłowska J., *Oferta na wykonanie prac konserwatorskich na sklepieniu nawy głównej w kościele pw. Św. Andrzeja Apostoła w Broku*, Toruń 2000.
- Śliwowski T., *Rocznik jubileuszowy diecezji łomżyńskiej*, Łomża 2009.
- Tatarkiewicz W., *O sztuce Polskiej XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966.
- Tatarkiewicz W., *Typ lubelski w architekturze XVII wieku, O sztuce Polskiej XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1960.
- Żabicki J., *Leksykon zabytków architektury Mazowsza i Podlasia*, Warszawa 2010
- http://www.brok.pl/index.php?id=12&n_id=9&lan=pl z dnia 7.11.2010
- <http://www.brok.pl/index.php?id=99&lan=pl> z dnia 12.12.2010

Opracowania rękopiśmienne:

Archiwum Płockie, nr 311, dek. Ostrołęka, Ostrów, Wąsosz, Wyszaków, Wizna

Archiwum Płockie, nr 359, dek. Ostrołęka, wizytacje dziekańskie

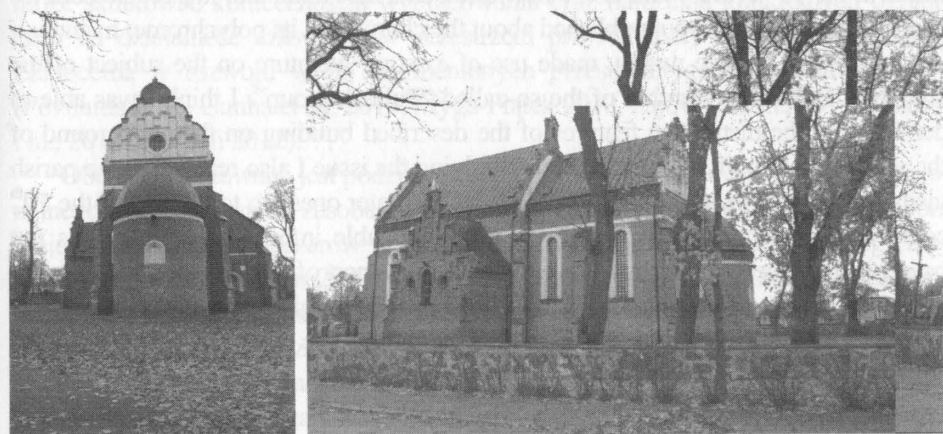
Archiwum Płockie, nr 366, dek. Ostrołęka, wizytacje dziekańskie

Archiwum Płockie, nr 367, dek. Ostrołęka

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Delegatura w Ostrołęce, Karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa nr 38/1

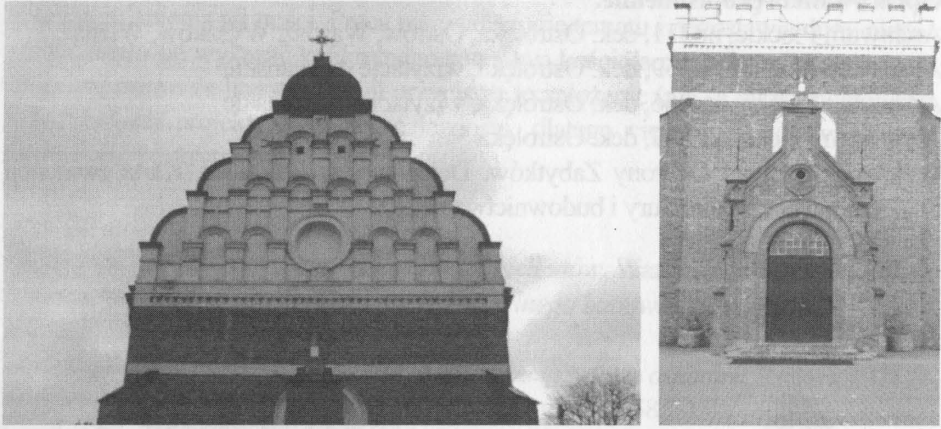

Fasada zachodnia i fasada północna, Brok 2010 r.

Fasada wschodnia i fasada południowa, Brok 2010 r.

Szczyt fasady zachodniej, kruchta zachodnia, Brok 2010 r.

Summary

Brok is a small town in the Mazowieckie voivodship, in the Ostrów Mazowiecka county. Its location in the vicinity of the rivers Bug and Brok resulted in the rapid formation of the town in the period of its formation. The land on which Brok lies was in 15th century in the possession of the bishopric of Płock. Brok impresses with its location along the river Bug, surrounded by forests. Undoubtedly, the nature of the place decided that the bishops of Płock built here their summer residence in the 16th century and also a new brick church. I think that this article contributes to the scientific output published about the church and its polychrome. In analyzing the subject, I have mainly made use of existing literature on the subject of the church in Brok and churches of the so-called "Pułtusk group". I think I was able to demonstrate the distinctive features of the described building on the background of the whole group built by the Venetian. Studying the issue I also reached to the parish visitation records from the 16th-17th centuries and later ones, up to the end of the 19th century. These sources have provided much valuable information, which has not been given in earlier analysis. I have joined also, as part of emphasizing the historicity and antiquity of the church, lists of objects and liturgical vestments, as well as specific instructions left during visitations as to work to be done in the church and its surroundings.